

зберігати свою організаційну, фінансову і юридичну самостійність. В. Кампо вважає, що така система управління на місцях має бути збалансованою; в ній є неможливими елементи дублювання, а також домінування однієї з управлінських структур над іншими; що неприпустимим було б повне поєднання в одних управлінських структурах повноважень і функцій держави і самоврядування (місцевого чи регіонального), бо це суперечить конституційному принципу розмежування сфер діяльності держави і громадянського суспільства¹.

¹ Актуальні проблеми управління територіями в Україні. — К., 1993. — С. 226.

О. Г. Данільян, доктор філософських наук, провідний науковий співробітник НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПрН України

Особливості і загальні риси трансформаційних процесів у посттоталітарних країнах

Сучасні посттоталітарні країни, зокрема й Україна, що здійснюють чергову в їх історії спробу переходу до демократії, опинилися перед гострими соціальними конфліктами, які закономірно супроводжують цей процес. Різке зниження життєвого рівня населення, криміналізація суспільства, виникнення соціальних патологій — все це загострює і без того напружену ситуацію і породжує найнесприятливіші варіанти розвитку подій: трансформацію цих країн у хаос або неототалітаризм.

Щоб запобігти вказаним варіантам розвитку, необхідно не забувати, що на шляху переходу від тоталітаризму до демократії ці країни не є першими. Деякі країни — країни «першої хвилі» посттоталітаризму — вже пройшли цей важкий шлях після Другої світової війни (Німеччина і Італія). Інші країни вирішували схожу проблему переходу від диктаторських, авторитарних режимів у 70–80-ті рр. ХХ ст. або пере-

бувають на завершальному етапі її розв'язання (Іспанія, Чилі, Південна Корея, Португалія та ін.). Це країни «другої хвилі». Багато корисного та повчального можна виявити і в уже здійснених (здійснюваних) реформах останньої на сьогоднішній день «третьої хвилі» посттоталітарних або, як їх часто називають, посткомуністичних країн, акцентуючи увагу на ідеологічних особливостях режимів, що трансформуються. А оскільки моделі й темпи трансформації, строки початку політичних та економічних перетворень цих країн різко відрізняються (є безумовні лідери, а є й аутсайдиери), то цей досвід перехідного періоду різних країн можна і потрібно не лише вивчати й аналізувати, але і в розумних межах, окреслених рамками схожих умов, традицій, менталітету населення, ступенем модернізації суспільства, використовувати.

Дослідженню феномену трансформації посттоталітарних (посткомуністичних) систем «третьої хвилі» присвячена значна кількість робіт суспільствознавців як на Заході¹, так і в посткомуністичному просторі, у тому числі і в Україні². Причин, що пояснюють цей підвищений інтерес і теоретиків, і політиків

¹ *Carl Bohret*. *Dinamische Interdependenz und funktionaler Staat.* - Berlin, 1997.- 320 s.; *Ph. Kotler, S.Jatuszipitak, S. Maesincee*. *The Market of Nations. A Strategic Approach to Building National Wealth.* - N.Y.-London-Toronto-Sydney-Singapore, 1997.- 452 p.; *Бжезинський З.* Стадії посткомуністичних перетворень // *Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств.* - К., 1995. - С.101-118.; *Фридман М.* Четыре шага к свободе // *Общественные науки и современность.* - 1991. - № 3. - С. 16-19.; *Макфол М.* Посткоммунистическая политика. Перспективы демократии в России и Восточной Европе // *Диалог.* - 1993. - № 10/12.; *Маколи М.* Становление новой российской государственности: опыт прогноза // *Полис.* - 1993. - № 3. - С. 36-44.

² *Жаліло Я.А.* Економічна стратегія держави у нестабільних ринкових економічних системах. - К., 1998.- 144 с.; *Живанов З.* Трудный переход в постсоциализм // *Свободная мысль.* - 1992. - № 3. - С. 97-105.; *Глинкина З.* Теневая экономика в современной России // *Свободная мысль.* - 1995. - № 3. - С. 26-43.; *Рожко А.* Коррупция в Украине с точки зрения американских сенаторов // *Политика.* - 1997. - 21 мая.; Як знешкодити «п'яту владу». Виступ Президента України Л. Кучми 5 серпня 1994 р. // *Урядовий кур'єр.* - 1994. - 9 серпня.; *Аргументы и факты* - 1994. - № 48. - С. 5, 8; *Шилов В.* Социалистический консерватизм в посткоммунистических обществах // *Свободная мысль.* - 1995. - № 3. - С. 67-77; *Клямкин И. М.* Какой авторитарный режим возможен сегодня в России? // *Полис.* - 1993.-

до подій, які відбуваються на євразійському континенті, безліч. Однак найбільш важливими з них, очевидно, є такі. По-перше, відсутність історичного прецеденту одночасної (за шкалою тисячоліть) трансформації політичного та економічного ладу 32 держав світу від тоталітаризму до демократії, від одного типу соціально-політичного устрою до іншого. По-друге, визначальний вплив результатів трансформації країн «третьої хвилі» посттоталітаризму на долі світу, людської цивілізації, оскільки в процесі модернізації перебуває четверта частина території планети, що має гігантський людський, промисловий, культурний і військовий потенціал, який може бути використаний як для загального добра, так і на зло.

Які основні особливості перехідних моделей цієї хвилі посттоталітаризму можна виділити?

По-перше, однією з найважливіших особливостей трансформаційних моделей цих країн є відсутність (повна або часткова) на першому, початковому етапі їх реформування основ ринкової економіки, а точніше, антиринковий характер економіки соціалізму, що особливо яскраво видно на прикладі держав, які виникли на території колишнього СРСР. У цих країнах практично повністю була відсутня приватна власність на засоби виробництва, товарно-грошові відносини мали формальний характер, економіка була деформована тотальним некваліфікованим втручанням «партії-держави» і наскрізь милітаризована.

Зрівнялівка в оплаті праці, придушення поодинокі ініціативи, екстремальні умови існування населення (революції, війни, репресії, перебудови і т. ін.), ідеологічне обдування і пропаганда аскетичного способу життя сформували особливий «антиринковий» тип людей, які у своїй більшості ані професійно, ані морально, ані фізично вже не в змозі пристосуватися до нових умов соціально-економічного буття, вже не можуть відмовитися від стереотипного для них, звичного способу існування, який можна визначити як «гарантоване зубожіння».

Друга особливість практичних моделей трансформації посттоталітарних систем «третьої хвилі» полягає в необхідності вирішення в перехідний період двоєдиного завдання: демо-

кратизації політичного і соціального життя суспільства і створення ринкової економіки. Це завдання також унікальне в історичному досвіді людства. Якщо в розвинених країнах світу, наприклад західноєвропейських, первісно створювалася певна економічна система (у цьому випадку ринкова), а після цього на її ґрунті йшло формування демократичних політичних структур, то в країнах «третьої хвилі» перехід від тоталітаризму до демократії почався (за рідким винятком, наприклад Китай) зі створення нової політичної системи, а тільки після цього робляться спроби розпочати трансформацію, а точніше, створення, нової, ринкової економічної системи. І якщо в країнах розвинутої демократії перехід від абсолютистсько-олігархічних систем до демократичної системи правління мав в основному природно-еволюційний характер і тривав декілька сотень років, то країнам «третьої хвилі» посттоталітаризму на такий перехід, а може бути, ще більш складний, відпущено історією значно менше часу. Звідси постає питання: чи зможуть реформатори здійснити одночасний процес відновлення ринкової економіки і формування плюралістичної політичної системи? Більш-менш позитивну відповідь на це питання дає поки що вивчення досвіду трансформації тільки деяких країн Центральної Європи.

Особливістю трансформації посттоталітарних систем «третьої хвилі» є також те, що в більшості з цих країн тоталітарний механізм у процесі народно-демократичних революцій був зламаний, частково демонтований, але не знищений. Про це свідчить, наприклад, той факт, що в багатьох посттоталітарних країнах цієї хвилі, за винятком Румунії, Болгарії, НДР, тоталітарні режими не були засуджені. Лідери цих тоталітарних режимів, багато з яких вчинили злочинні дії або бездіяльність, не лише не зазнали навіть символічної кари, але й зуміли швидко змінити комуністичні ідеї на націоналістично-ринкові і посісти пануючі позиції в новій політичній системі.

У більшості країн «третьої хвилі», на відміну від післявоєнних Німеччини та Італії, не були розпущені або заборонені тоталітарні партії, що модифікувалися в нові політичні рухи «лівоподібного типу» і зберегли у цих країнах високу популярність. Ця стійкість тоталітаризму пояснюється багатоманітністю

рівністю тоталітарної системи в цих країнах, її глибокою суспільною вкоріненістю, що, у свою чергу, можна пояснити відсутністю глибоких демократичних традицій у докомуністичну епоху в більшості цих країн, деякими особливостями менталітету їхніх народів і, головне, значним падінням життєвого рівня населення, зумовленим невідповідними реформами — псевдореформами.

Незвичайна різноманітність, множинність типів практичних моделей трансформації країн «третьої хвилі» посттоталітаризму — ще одна особливість. Ця різноманітність моделей і типів трансформації визначається багатьма чинниками. Серед них: 1) ступінь модернізованості країн: від середньоєвропейського рівня Східної Німеччини (колишня НДР), Угорщини, Чехії до напівфеодального рівня Монголії, Лаосу, Кампучії; 2) належність до різних цивілізацій: європейської, євразійської, азійської; 3) особливості політичної системи і державного устрою конкретної країни; 4) величина її території і чисельність населення: від найбільшої на планеті держави за територією — Росії і найбільш населеного Китаю до невеликих за розміром держав типу Албанії і малонаселених, як, наприклад, Монголія; 5) національні і релігійні традиції, менталітет народу; 6) панівна ідеологія в країні: від марксистського типу в Китаї до антимарксистської ідеології в Латвії, Естонії та ін; 7) специфіка досоціалістичного періоду історії країни; 8) тривалість панування тоталітарного режиму і ступінь його жорсткості; 9) сучасна геополітична орієнтація країни; 10) масштаби економічної допомоги розвиненим країнам та ін.

Кожний із наведених чинників може бути основою для певного диференціювання практичних трансформаційних моделей країн посттоталітаризму, і різні дослідники проводять таке диференціювання залежно від мети своєї роботи.

Наприклад, З. Бжезинський, аналізуючи у своєму дослідженні¹ транзитні моделі країн Центральної, Східної Європи і пострадянського простору шляхом виділення стадій посткомуністичних перетворень, пропонує чотиричленну класифікаційну схему. У цій схемі до першого типу він зараховує

країни, які мають в основному позитивні характеристики реформ, що проводяться, і в яких мало ймовірна можливість реверсу до тоталітаризму. До першого типу країн належать: Польща, Чехія, Угорщина і з деякими застереженнями Словенія та Естонія.

Другий тип країн — це країни, у яких імовірність побудови життєздатного демократичного суспільства в наступні десять років перевищує 50 відсотків, але можливість повернення до тоталітарного режиму є трохи вищою, ніж у першій групі. До цього типу країн можна зарахувати: Словаччину, Хорватію, Болгарію, можливо, Румунію, Литву, Латвію, Киргизстан, Туркменістан (останні дві зараховуються до другого типу з огляду на їхній економічний потенціал).

Країни третього типу — це країни, в яких політичні та економічні показники реформ, очевидно, залишаться в найближчі десять років невизначеними. Це — Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія, Азербайджан, Казахстан і Узбекистан.

І, нарешті, відповідно до цієї класифікації, до четвертої групи країн, які мають негативні показники у проведенні політичних та економічних реформ, зараховуються: Сербія, Албанія, Македонія, Боснія, Таджикистан. Ці країни однією ногою ще перебувають у тоталітаризмі, і в якому напрямку буде зроблений наступний крок (вперед або ж назад) — невідомо.

У свою чергу, специфічні особливості практичних моделей трансформації політичних та економічних систем мають кожна з названих груп, кожна країна.

Основними особливостями транзитних моделей країн першої і другої груп (Центральна і Східна Європа, Прибалтика) є: 1) вибір західноєвропейської моделі державного устрою й орієнтація на швидку інтеграцію в основні європейські структури (ЄС, НАТО та ін.); 2) наявність досить глибоких історичних коренів державності, більш-менш тривалого досвіду життя в умовах демократії; 3) відносно невеликий (порівняно з країнами пострадянського простору) термін панування тоталітарного режиму і його «м'який» характер; 4) цивілізоване проведення приватизації, повернення приватної власності, націоналізованої в ході встановлення прорадянських режимів, законним власникам або їхнім спадкоємцям; 5) успішне просування шля-

хом створення ефективної ринкової економіки й переходу до правової держави і громадянського суспільства та ін.

Необхідно виділити також деякі особливості трансформаційних моделей країн третьої і четвертої груп (країни в основному пострадянського простору). Серед них: 1) відсутність у керівництва чіткого розуміння, яке суспільство необхідно будувати, в якому напрямі рухатися в реформуванні політичної і, головне, економічної системи; а звідси: 2) відсутність більш-менш розроблених програм (моделей) реформування суспільства; 3) відсутність у більшості країн стабільного, підготовленого ядра реформаторів-практиків, що вміють передбачити економічні ходи і готові брати відповідальність на себе; 4) відсутність політичної стабільності в суспільстві, перманентна боротьба між гілками влади, кланами політичних еліт, швидка зміна урядів, які думають не про реформування економіки, а про латання в ній незліченних дірок; 5) невдалий початок реформ у цих країнах (деякі дослідники охрестили його як «шок без терапії»), який викликав найглибше розчарування більшості населення в «ринку», апатію, ностальгію за стабільністю і відносною забезпеченістю існування в роки «планової» економіки; 6) необхідність, на відміну від країн Східної Європи, проводити «наздоганяючи» модернізацію, вирішуючи водночас завдання, які належать за своїм походженням до різних етапів технологічного та економічного розвитку; 7) відсутність демократичного досвіду життя у населення цих країн тощо.

Свої особливості в трансформації посттоталітарних систем мають і країни Центральної, Східної, Південно-Східної Азії: Китай, Монголія, В'єтнам, Лаос, Кампучія. Ці особливості також визначаються багатьма факторами, серед яких не останнє місце посідають: рівень модернізованості цих країн; характер політичного режиму; етнонаціональні особливості населення; економічні, політичні, релігійні традиції і т. ін.

Незважаючи на значні відмінності в практичних моделях трансформації посттоталітарних систем різних країн і періодів, їхні перехідні процеси одночасно мають і загальні риси, які більшою або меншою мірою характерні для країн усіх трьох «хвиль», що переходили або переходять від тоталітаризму (авторитаризму) до демократії.

Однією з найбільш драматичних загальних рис, що об'єднують практичні моделі трансформації всіх посттоталітарних соціумів, є те, що вони реалізуються в умовах перманентної кризи цих соціальних систем. Звичайно, форми прояву цієї кризи в різних посттоталітарних системах можуть значно різнитися: від зниження рівня легітимності правлячого режиму в політичній сфері і появи елементів депресії, певного рівня інфляції в економічній сфері, характерних для деяких поставторитарних режимів (Іспанія, Португалія), до глибокої, всеосяжної кризи — політичної, економічної, екологічної, соціокультурної (тобто системи взаємопов'язаних видів кризи), у якій перебувають посттоталітарні Україна, Росія та інші країни пострадянського простору.

Коріння цієї посттоталітарної трансформаційної кризи, яку деякі дослідники називають «кризою перетворень», інші — «перехідною кризою», криються в кризі старої тоталітарної системи, проростають із визрілих у її надрах соціальних протиріч. Масштаби цієї кризи тоталітаризму, як зазначає югославський політолог З. Живанов, з одного боку, «зробили можливим відносно легкий і швидкий крах соціальної системи, що існувала...», а з іншого боку, «... сьогодні саме ця обставина — найбільша перешкода на шляху перетворень»¹.

Крах тоталітарного режиму, проведення відносно вільних, демократичних виборів лише частково зняли деякі проблеми в політичній сфері і створили початкові передумови для проведення реформ. Багато ж труднощів залишилося, бо криза охопила не лише колишню політичну систему, але й суспільство в цілому. У сфері економіки посткомуністичних держав криза, що пов'язана із транзитом закритої командної системи у відкрите ринкове господарство, не тільки не послабла, але навіть поглибилася. Це поглиблення економічної кризи зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, серед яких: руйнування єдиного соціального і державного організму, економічної системи (на думку ряду експертів до 60% падіння рівня виробництва пов'язане з розірванням кооперативних зв'язків у масштабах СРСР, РЕВ); проінфляційна кредитно-грошова політика держав; грубі помилки і зловживання під час проведення приватизації і т. ін.

¹ *Бжезинський* З. Стадії посткомуністичних перетворень. — С. 103-117.

Іншими формами прояву трансформаційної кризи в посттоталітарних системах можуть бути: 1) поглиблення протиріч між виконавчою і законодавчою гілками влади, відсутність в обох реалістичної концепції виходу із кризи; 2) банкрутство обраного курсу реформ; 3) критичне зниження порогових рівнів суспільної моральності; 4) зубожіння й політична апатія населення; 5) різке зростання місцевих інтересів, яке загрожує цілісності країни, та ін.

Одним з характерних проявів трансформаційної кризи посттоталітарних систем, який, у свою чергу, за своєю значущістю може бути виділений як одна із загальних рис їхнього перехідного періоду, — зростання частки тіньової економіки в сукупності економічної діяльності, зростання злочинності, криміналізація посттоталітарного суспільства. Звичайно, у кожній із країн посттоталітаризму є своя специфіка прояву цієї риси, однак загальна тенденція не викликає сумнівів. Як справедливо зазначає З. Глинкіна, ґрунтуючись на своєму дослідженні, «масштаби тіньової економіки зростають повсюди на етапі трансформації, незалежно від результатів ходу реформ. Це пов'язано з «революційним зломом» системи державного управління і контролю, швидкою реорганізацією виконавчої влади, слабкою у більшості країн нормативною базою економічних реформ, зниженням життєвого рівня значних верств населення, зростанням безробіття»¹.

Можна припустити, що масштаби «тіньовізації» економіки і форми її прояву, криміналізація суспільства в цілому безпосередньо визначаються глибиною «революційних» перетворень у політичній та економічній сферах, ступенем реорганізації виконавчої влади в країні. Чим глибшими і масштабнішими є перетворення в посттоталітарному суспільстві, тим вищою є ймовірність виходу економіки з «офіційного» сектора і «темнішою» форми «неофіційної», «підпільної» економіки.

Серед основних форм тіньової економіки в сучасній економічній літературі виділяються, як правило, такі:

- неофіційна економіка — легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце виробництво товарів і послуг,

¹ *Живанов* З. Трудный переход в постсоциализм. — С. 99.

яке не фіксується офіційною статистикою, а також приховування цієї діяльності від податків;

- фіктивна економіка — економіка приписування, спекулятивних угод і будь-якого шахрайства, пов'язана з одержанням і передачею грошей;

- підпільна економіка — всі заборонені види економічної діяльності. До підпільної економіки, безпосередньо підпорядкованої кримінальному світові, входять: торгівля зброєю, наркотиками, гральний бізнес, проституція і т. ін.

Серед країн першої посттоталітарної «хвилі» найбільш глибоко була уражена економіка Італії, в якій у хаосі перехідного періоду глибоко укорінилися, потворно розрослися і перетворилися фактично на «державу у державі» мафіозні структури. Стрімке зростання їхньої могутності, перехід від традиційних форм до підприємницьких, поширення з Півдня (Сицилія) на Північ були пов'язані з розквітом міжнародного наркобізнесу і неспроможністю влади знайти ефективні засоби боротьби з цією страшною хворобою.

Хрестоматійними стали приклади корупції, яка розквітла в деяких поставторитарних країнах, наприклад у Південній Кореї у часи правління генерала, а після цього і президента Чон Ду Хвана (1980—1987), на Філіппінах при режимі президента Ф. Маркоса (1981—1986) та ін. Однак всі рекорди побіли корупція керівництва, криміналізація економіки країн пострадянського простору. Так, за даними американських сенаторів, Україну роз'їдає «така, що всюди проникає, і глибока» корупція серед українських державних чиновників, а організована злочинність перешкоджає роботі американських компаній на українському ринку¹. На думку ж Президента Л. Кучми, в Україні вже сформувалася «п'ята влада» — влада мафії, що стрімко підминає під себе всі інші гілки влади — законодавчу, виконавчу, судову, засоби масової інформації². Не краща ситуація зі злочинністю, «тіньовізацією» економіки і в інших колишніх союзних республіках. Наприклад, за даними

¹ Глинкіна З. Теневая экономика в Современной России. — С. 27.

² Рожко А. Коррупция в Украине с точки зрения американских сенаторов.

³ Як знешкодити «п'яту владу». Виступ Президента України Л. Кучми

МВС Росії, у країні активно діють більше 200 тисяч великих кримінальних угруповань. Практично кожній сьомій банді підкуплені чиновники сприяють у вчиненні злочинів. За оперативними даними, злочинні угруповання контролюють у Росії 35—40 тисяч підприємств. До цього списку входять більше 400 банків і 47 бірж. Країна перетворилася на зону сприяння для злочинців¹.

Ще однією загальною рисою, яка об'єднує різні практичні моделі трансформації посттоталітарних систем, є особлива роль державних органів у здійсненні перехідних реформ.

Необхідність державного втручання в суспільне життя, у тому числі і в економіку перехідного суспільства, в сучасному суспільствознавстві є аксіомою. Однак застосовується ця аксіома в різних дослідженнях в різних пропорціях. Так, наприклад, М. Фрідман припускає, що в посттоталітарному суспільстві державне управління повинно бути суворо обмежене його основними функціями: охороною законності й порядку, включаючи нагляд за виконанням приватних контрактів; підтриманням судової системи; встановленням «правил гри» на економічному просторі, включаючи визначення приватної власності².

Інші дослідники — М. Маколі³, В. Шилов⁴ відстоюють ідею, що сильна влада й порядок неможливі без сильної держави. А І. Клямкін стверджує, що більшість країн у період переходу до сучасної ринкової економіки потребують авторитарного режиму⁵.

На думку автора, спроби теоретичного прогнозування ступеня державного втручання в суспільне життя абстрактної соціальної системи — заняття малопродуктивне. Занадто різноманітні типи й моделі посттоталітарних країн, щоб спробувати заочно визначити цю змінну величину. Ясно одне: за

5 серпня 1994 р.

¹ Аргументы и факты — 1994.

² Фрідман М. Четыре шага к свободе. — С. 17.

³ Маколи М. Становление новой российской государственности: опыт прогноза. — С. 36.

⁴ Шилов В. Социалистический консерватизм в посткоммунистических обществах. — С. 71.

⁵ Клямкин И. М. Како́й авторитарный режим возможен сегодня в Рос-

відсутності вільної ринкової економіки, яка запускає механізми, що саморегулюються, не існує іншого способу управління перехідними процесами, як за допомогою державного регулювання. Ступінь же державного регулювання, його оптимальність визначаються багатьма чинниками: рівнем розвитку ринкової економіки в конкретній країні, зрілістю громадянського суспільства, укоріненням демократії в соціальному середовищі і т. ін.

Важливою загальною рисою, яка розкриває характер перехідного процесу від тоталітаризму до демократії, як вже відзначалося, є нестабільність.

Стан нестабільності посттоталітарних систем може бути спричинений такими явищами: глибокою структурною кризою економіки, що веде до різкого падіння рівня життя населення, розшаруванням і люмпенізацією суспільства; поглибленням політичних, етнічних протиріч; одночасною дією двох різноспрямованих тенденцій: інтернаціональної модернізації суспільства і націоналізації життя в певному регіоні; порушенням консенсусу в суспільстві між політичними силами, соціальними групами з питання цілей реформ і методів їхнього досягнення та ін.

Історичний досвід і, зокрема, порівняння практичних моделей трансформації посттоталітарних країн «першої хвилі» у післявоєнній Європі 40–50-х років (Німеччина, Італія), поставторитарних режимів у таких порівняно нестабільних регіонах, як Латинська Америка і Південно-Східна Азія, досвід перехідних процесів у посткомуністичних країнах дозволяє говорити про принципову схожість циклів, які проходять соціуми від стану дестабілізації до стану рестабілізації. Фази цього циклу, як відомо, можуть бути показані таким чином: початок дестабілізації системи — зростання її некерованості — хаос — дезінтеграція на підсистеми, більшість яких набуває статусу самостійних, — пошук (стихійний або цілеспрямований) нових управлінських зв'язків — політична стабілізація — економічна стабілізація — соціальна стабілізація — інтеграція в нову систему.

Однією з найважливіших загальних рис усіх типів і моделей трансформації посттоталітарних систем є конфліктність

перехідного процесу, особлива роль і місце соціальних протиріч у характері й особливостях здійснення трансформації перехідних соціумів та її результатах. Можна навіть зробити висновок, що сам перехідний процес є гігантським, тектонічним конфліктом (системою конфліктів) між соціально-політичною системою, яка руйнується, і соціально-політичною системою, яка народжується. Тому не випадково, що цій проблемі, проблемі соціальних протиріч, конфліктів у перехідний період розвитку посттоталітарних соціумів у філософському, соціологічному і політологічному дискурсі сучасності приділяється все більше і більше уваги.

Серед інших загальних рис, характерних для всіх трьох «хвиль» країн, що переходили або переходять від тоталітаризму до демократії, можна виділити:

— зниження життєвого рівня основної маси населення, його розшарування, маргіналізацію;

— високий ступінь еталітаризму, утриманства, пасивності в суспільстві, укорінену звичку до духовної і політичної не-свободи;

— наявність істотних зрушень у духовній сфері життя суспільства, виникнення соціальної аномії, тобто стану ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві, коли руйнування старого, звичного набагато випереджає зміни в свідомості;

— особливу роль політичних еліт, армії, чиновництва в перехідному процесі від тоталітаризму до демократії;

— виникнення в перехідному суспільстві соціальних патологій та ін.

Такими є деякі особливості і загальні риси трансформаційних процесів у сучасних посттоталітарних країнах, які необхідно враховувати в ході проведення в них соціально-економічних перетворень, щоб мінімізувати неминучі соціальні наслідки перехідного періоду.